

סעיף א': מאפייני המשטר הטוטליטרי

שאלה מנחה: מהם המאפיינים של משטר טוטליטרי?

חוקרים רבים עסקו בקביעת המאפיינים המשותפים לכל המשטרים הטוטליטריים. אנו נמנה את ששת המאפיינים המקובלים על רוב החוקרים. על פי הגדרת חוקרים אלו, רק משטר המכיל את כל ששת המאפיינים הוא משטר טוטליטרי. בכל אחת מהמדינות הטוטליטריות באים הדברים לידי ביטוי באופן שונה, כפי שנראה בהמשך הפרק.

א. אידיאולוגיה רשמית מחייבת

אידיאולוגיה היא ניסוח פשוט ותמציתי של מערכת של ערכים ואמונות, אשר דורשת ממי שמאמץ אותה לציית לה ולנהל את חייו על פיה. ככל שהאידיאולוגיה מפותחת יותר, היא נוגעת לתחומים רבים יותר בחייו של האדם. המשטרים הטוטליטריים אמצו **אידיאולוגיה רשמית** כוללת, וחייבו את כל אזרחי המדינה לחיות על פיה.

האידיאולוגיה במשטר הטוטליטרי נגעה לא רק לחיים הציבוריים, אלא במידה רבה גם לחיי הפרטיים של כל אזרח ואזרח, והאזרחים נדרשו להפגין נאמנות לאותה אידיאולוגיה. משטרים עריצים אחרים תבעו מאזרחיהם נאמנות לשלטונם, אבל לא היתה להם אידיאולוגיה רשמית, וכל אזרח היה רשאי לאמץ לעצמו אידיאולוגיה כרצונו.

א. 2. מפלגת המונים אחת ומנהיג אחד

מאפיין נוסף שאובחן במשטרים הטוטליטריים הוא קיומה של מפלגה חוקית אחת בלבד. מבחינה אידיאולוגית, במדינות דמוקרטיות מפלגות שונות מייצגות אידיאולוגיות שונות. אך כיוון שבמדינה הטוטליטרית שולטת אידיאולוגיה אחת, יש מקום למפלגה אחת בלבד.

מבחינה שלטונית, תפקיד המפלגות במדינות דמוקרטיות הוא לאפשר התאגדות של אנשים אשר מבקשים להשפיע על המדינה באמצעות ייצוג במערכת השלטון. במדינות שאינן דמוקרטיות, אין צורך במפלגות, כיוון שהשליטים אינם עומדים לבחירה של האזרחים. בכל זאת, העדיפו השליטים הטוטליטריים לקיים מפלגה, על מנת ליצור מראית עין של דמוקרטיה. יחד עם זאת, כדי למנוע אפשרות שהם יאבדו את השלטון, הם הוציאו מחוץ לחוק את כל המפלגות האחרות, וכך נוצרה זהות בין המפלגה ובין השלטון. זהות זו הפכה את המפלגה **למפלגת המונים**, כלומר, למפלגה אשר חברים בה המוני בני אדם, ורבים עוד יותר תומכים בה מבלי להיות חברים של ממש. כל חברי המפלגה נהנו מזכויות יתר במדינה הטוטליטרית, וכל שאר האזרחים חויבו למעשה לתמוך במפלגה זו.

בראש המפלגה עמד למעשה מנהיג אחד אשר הכתיב את המדיניות, שלט בכל הרשויות, ולמעשה במדינה כולה. על האזרחים כולם היה לציית לדבריו ללא עוררין. שלטונו של המנהיג היה כה חזק, עד שמצאנו לדוגמה, את אחד משופטי בית המשפט העליון בגרמניה הנאצית, רוברט לי, שביטא זאת כך: **"היטלר הוא המצפון שלי"**. כלומר, עבורו, המנהיג קבע את כל מערכת האמונות והערכים, ולא היו לו כל ערכים אחרים מלבד עשיית דברו של המנהיג.

כיצד מצדיק המשטר הטוטליטרי את שלטונו של המנהיג האחד? השיב על כך היטלר ימ"ש, מנהיגה של המדינה הנאצית הטוטליטרית (עליה נלמד להלן בסעיף ד):

תנועה צעירה... דוחה את עקרון הכרעת הרוב המעמיד את המנהיג בדרגה משפילה, כמוציא לפועל את רצונם ודעתם של אחרים [...] הקידמה ותרבות האנושות אינן תוצר הרוב, הן נובעות בלעדית מן הגאוניות וכושר הפעולה של אישיות הפרט [...] המנהיג, בעל החשיבה הגאונית, מטיף את השקפותיו ורוכש לעצמו אט-אט חוג של אוהדים [...] הפרלמנט הוא אחת מתופעות ההתנוונות הקשות ביותר של האנושות.

(מיין קאמפף, פרקים מתוך "מאבק" של אדולף היטלר כרך א/ עריכה מדעית - משה צימרמן ועודד היילברנר; תרגום - דן ירון. ירושלים 1992, עמ' 117-119)

1. מדוע, לדעת היטלר, צריך המנהיג האחד לשלוט לבד?

2. מדוע מתנגד היטלר למשטר בו המנהיג כפוף לפרלמנט [=בית המחוקקים] ?

3. היטלר מציג טענה שכבר נטענה לפניו, שהאדם הבודד יכול להשפיע לבד על ההיסטוריה האנושית - האם אתם מסכימים עם טענה זאת? נמקו והדגמו את תשובתכם.

שלטונו של המנהיג מתבסס על **פולחן אישיות** סביב דמותו. בפולחן אישיות המנהיג מוצג לציבור כדמות מורמת מעם, שאינה טועה לעולם, כל תכונותיו נחשבות חיוביות, ולעתים הוא מושווה לא-ל. האזרחים נדרשים להאמין כי כל דבריו ומעשיו של המנהיג נכונים וטובים. המדינה הטוטליטרית משקיעה משאבים רבים בהאדרת כוחו ויכולותיו של המנהיג, כפי שנראה בדוגמאות בסעיפים הבאים.

בכי קולקטיבי בצפון קוריאה, דצמבר 2011, עם מותו של מנהיג המדינה, הדיקטטור, קים ג'ונג איל

פולחן האישיות סביב המנהיג סיפק להמונים תחושת עצמה ובטחון. מחקרים מראים כי האזרחים במדינות טוטליטריות מגלים יחס אמיתי של אהבה למנהיג, ועם מותו חשים רבים מהם כי איבדו אדם קרוב ויקר.

במצוה רנ"ז כותב ספר החינוך:

"שנצטוונו לכבד החכמים ולקום מפניהם שנאמר... והדרת פני זקן, פירשו זכרונם לברכה אין זקן אלא מי שקנה חכמה... לפי שעיקר היות האדם נברא בעולם הוא מפני החכמה, כדי שיכיר בוראו, על כן ראוי לבני אדם לכבד מי שהשיג אותה, ומתוך כך יתעוררו אחרים עליה".

מה ההבדל בין חובת כיבוד החכמים ובין פולחן האישיות במשטר הטוטליטרי?

א. 3. השימוש בטרור

מנהיגי המשטרים הטוטליטריים רצו להבטיח את שלטונם מפני מתנגדיהם מבית, ולהשליט את האידיאולוגיה על ההמונים. הם השתמשו בטרור נגד תושבי המדינה, בכל מקרה של חשד, ולו קל ביותר, לחוסר נאמנות לשלטון ולדרכו. ראשון לכולם בהשלטת הטרור היה המשטר הקומוניסטי בראשות לנין (להלן פרק 8), שהגדיר את הטרור **'הדרך הטובה ביותר לשכנע בני אדם באידיאולוגיה הקומוניסטית'** (מצוטט אצל טלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, עמ' 410).

הכלי החשוב ביותר בהשלטת טרור במדינה הייתה המשטרה החשאית. משטרה זו השתמשה בכל אמצעי כדי לרדוף את מתנגדי המשטר, למשל הפעלת מחנות לדיכוי המתנגדים, והשלטת תרבות של הלשנות בכל מקום, בבתי הספר, במקומות העבודה ואפילו בחיק המשפחה.

לטרור בכל המדינות הטוטליטריות מאפיינים דומים: הוא מופעל באופן שרירותי, בלי שניתן יהיה למצוא היגיון ועקביות בפעולות אלה. הוא חודר לכל תחומי החיים של האזרחים, הוא מופעל בגלים בהתאם לרצונו של השלטון, ומשליט פחד בקרב

1. מה חסר לאנשים הנתונים תחת משטר טוטליטרי?
2. מהו הדבר המצוי בשפע במדינות הטוטליטריות?
3. העלו השערה: מה יהיה תוכן הפלקטים?
4. מדוע לדעתכם נזקק השלטון הטוטליטרי לשימוש נרחב כל כך בתעמולה?

אין לנו לא סוכר
ולא סבון,
ורק לאחר ויכוחים רבים,
עולה החמאה על שולחנו.
הדגים יקרים מדי,
וכך גם הסלט,
אבל בחינם לגמרי, בחינם ועד ליל,
לגמרי, ולקינוח יש, ולקינוח יש,
זהו - הפלקט [= כרזה].
עוד פלקט אחד.

(השיר מופיע אצל דרור שרמן, המודרניות בגרמניה כקריקטורה, עמ' 73-74)

א 4 II. חינוך

גם על מערכות החינוך, הפורמלי והבלתי-פורמלי, השתלטו המשטרים הטוטליטריים. הם ייחסו חשיבות רבה לחינוך הדור הצעיר מתוך הנחה שיוכלו בקלות יחסית להלהיב את הנערים, ולרתום אותם למאבק אכזרי במתנגדי השלטון. משאבים גדולים מאוד הושקעו על מנת להטמיע במערכת החינוך את האידיאולוגיה הרשמית. מורים שלא צייתו לערכי המשטר פוטרו מבתי הספר, ולמערכת השעות הוכנסו שיעורי אידיאולוגיה. הוקמו תנועות נוער, אשר הודרכו ומומנו באופן מלא על-ידי השלטון המרכזי. נוסף על כך, השלטון חדר לתוך האוניברסיטאות ומינה למשרות החשובות בהן את נאמניו. כך שלמעשה כל המערכת החינוכית במדינה הייתה נאמנה לשלטון ולאידאולוגיה שלו.

נוער באליה (איטליה)

נוער היטלר (גרמניה)

קומסומול (רוסיה)

1. על פי התמונות, מהם המאפיינים המשותפים לכל תנועות הנוער?

2. מדוע לדעתכם, כפה השלטון הטוטליטרי על בני הנוער להצטרף לתנועות הנוער?

א 5. מונופול על השימוש בכוח

צבא ומשטרה הסרים למרותו של השלטון בלבד, הם מסממניה של כל מדינה ריכוזית מתוקנת. יחד עם זאת, במדינות רבות רשאי האדם הפרטי להחזיק בביתו נשק משלו להגנה עצמית. לא כן הדבר במדינות הטוטליטריות. במדינות אלו אסור היה לאדם הפרטי להחזיק נשק בביתו, וזאת מכיוון שהשלטון הטוטליטרי, שכופה עצמו על הציבור, חושש ממרידות. כצידוק

אזרחי המדינה. הפחד מנווט את חייהם של אזרחי המדינה ועל פיו הם בונים את השקפותיהם ועמדותיהם בנושאים שונים. כך הסביר זאת מנחם בגין (ראש ממשלת ישראל 1977-1983, תשל"ז-תשמ"ג) בשהותו בכלא הסובייטי: "בממלכת ה-נקוד" [=המשטרה החשאית הרוסית] שורר רק שוויון אחד, שוויון הפחד" (מנחם בגין, בלילות לבנים, דביר, תל אביב 1995, עמ' 307).

יש לציין, כי רק הודות להתפתחות הטכנולוגית בראשית המאה ה-20 ניתן היה ליצור משטרה חשאית עוצמתית, ולהפעיל טרור ורצחנות בהקפים עצומים כל כך.

הטרור חדר לתוך הבתים, ושינה את חיי המשפחה והחברה של אנשים רבים. בעיתונות הקומוניסטית לילדים הובאו עדויות של ילדים שהלשינו על בני משפחותיהם, כדי לעודד ילדים נוספים לנהוג כך בעצמם.

דיווח אחר תיאר תלמיד בשם מיטיה גורדינקו, אשר הלשין על אנשים רעבים [אשר גנבו]. בהופעתו כעד בבית המשפט אמר: "אחרי חשיפת הגנבים אני מתחייב לארגן שמירה על היבול ולנהל את אוטרייד החלוצים". בעקבות הלשנתו של מיטיה, הוצא אחד המבוגרים להורג וישנן נשלות לעשר שנות מאסר אכזרי. מיטיה קיבל פרס - שעון, חליפת חלוצים, מגפיים ומנוי שנתי לעיתון המקומי. השלטונות עודדו גם הלשנות קטנות. לדוגמה, ילדים-כתבים בעיתון "פיונרסקיה פרבדה" דיווחו על תלמידים מאחרים, על מי שמתמט מהכנת שיעורים ועל ילדים המבקרים בכנסייה. הקומיסר העממי אשר היה אחראי על נושא החינוך, אנדריי בובנוב, ציווה בשנת 1934 לשפוט הורים לא אמינים, ובכך אפשר לילדים לדווח למורים על הוריהם. בית הספר הגיש נגד אחד ההורים תביעה משפטית. ילדים עודדו להלשין גם על מוריהם. הם עשו זאת ברצון רב.

(רעיה צימרמן, מיתוס פבליק מורוזוב ומקומו בחינוך האידיאולוגי הקומוניסטי בשנות ה-30, כתב העת ספרות ילדים ונוער, דוד ילין, דצמבר 2006)

1. על פי הקטע המצוטט, באיזה אמצעי השתמש השלטון כדי להשליט את אמונתו על כלל האזרחים?

2. האם תוכלו לשער מה הייתה השפעת ההלשנות על היחסים המשפחתיים?

א 4. מונופול על התקשורת ועל מערכות החינוך

בצד הטרור, נקטו המשטרים הטוטליטריים בשני אמצעים נוספים לביסוס השלטון והשלטת האידיאולוגיה: תעמולה וחינוך. תחומים אלה היו נתונים בשליטתה הבלעדית של המדינה וכל מסגרת תעמולה וחינוך אחרת לא התאפשרה. שליטה בלעדית מוחלטת כזו נקראת **מונופול**.

א 4 I. תעמולה

המשטרים הטוטליטריים הרבו להשתמש בתעמולה לאחר התבססותם בשלטון. הם השתלטו על כל אמצעי התקשורת שהיו בזמנם: העתונות, הרדיו והקולנוע. הם הנהיגו **צנזורה** קיצונית על כל המתפרסם במדינתם, כלומר, הפעילו גוף שתפקידו למנוע פרסום עובדות או דעות שיש בהן כדי לפגוע בשלטון או לערער על האידיאולוגיה שלו. גם היכולת ליצור מונופול זה נוצרה בעקבות ההתפתחות הטכנולוגית שאפשרה שליטה על אזורים מרוחקים מאוד ממוקד השליטה המרכזי, וכך ניתן היה לשלוט בכל אמצעי התקשורת במדינה.

כחלק מהתעמולה שלהם, הרבו כל המשטרים הללו להשתמש בסמלים לאומיים, ולפרוט על נימי הרגש של האזרחים. בסעיפים ב-D נכיר כמה דוגמאות לכך.

לאיסור זה, חוזר המשטר על טענתו כי הוא פותר את כל בעיותיו של האזרח. החזקת נשק פרטי מעידה, לטענתו, על חוסר אמון של האזרח ביכולתו של השלטון לפתור את כל בעיותיו.

א. 6. פיקוח מרכזי על הכלכלה

הטוטליטריזם כשלטון כוללני לא נמנע משליטה על המערכת הכלכלית. השלטון הוא זה שהחליט, האם להעדיף יוזמה פרטית כזו או אחרת, או לצמצמה, והוא התערב במערכות הכלכליות בהתאם לאינטרסים של המדינה והמשטר באופן ובמידה שראה לנכון.

נוסף על כך, אסר השלטון על קיומם של ארגונים כלכליים כמו איגודים מקצועיים, ארגונים שאיגדו בתוכם את כל בעלי מקצוע מסוים ודאגו לזכויותיהם מול גורמים שלטוניים שונים, או שהשתלט על ארגונים אלה ומינה את נאמניו לעמוד בראשם.

שאלה א'

במדינות טוטליטריות מתקיימות לעתים מערכות בחירות ובהן ניתנת אפשרות בחירה אחת בלבד - מפלגת השלטון. בבחירות אלה בדרך כלל שיעור ההשתתפות עומד על למעלה מ-90% מבעלי זכות הבחירה.

1. מדוע לדעתכם, מעוניין השלטון הטוטליטרי בקיומן של בחירות?
2. העלו השערה, מדוע משתתפים אזרחים כה רבים בבחירות שתוצאותיהן ברורות מראש ואפשרות הבחירה היא אחת בלבד?

שאלה ב'

הטוטליטריזם התפתח באירופה במאה ה-20 והתפשט לאחר מכן לאזורים נוספים ברחבי העולם. צורת המשטר הזו, הקיימת גם כיום במספר מדינות בעולם, שוללת את זכויות האדם ופוגעת בהן, באמצעות טרור קיצוני ועל-ידי שליטה מוחלטת בכל תחומי החיים במדינה. כאשר אנו מנסים להבין איך משלימים האזרחים במדינות אלה עם שלילת חירותם כבני אדם, אנו מוצאים כי בראשיתו, המשטר הטוטליטרי מעניק יציבות וביטחון לאזרחים. אחר כך, כשהוא מטיל מגבלות על חייהם באופן הדרגתי, חלקם מוכנים לקבלן למען הביטחון והיציבות, חלקם מתרגלים, ואלו שאינם מתרגלים, כבר אינם מסוגלים להתקומם כנגדו. כך מתאר זאת אחד המתנגדים הנוצרים לשלטון הנאצי בגרמניה:

תחילה תקפו [הנאצים] את היהודים. לא פציתי פה. לא הייתי יהודי.

אחר-כך תקפו את הקומוניסטים. לא פציתי פה. לא הייתי קומוניסט.

אחר-כך תקפו את אנשי האיגודים המקצועיים. לא פציתי פה. לא הייתי איש האיגודים המקצועיים.

אחר-כך תקפו אותי. ואז כבר לא היה איש שישמיע קולו למעני.

האנציקלופדיה של השואה, תל אביב, יד ושם, 1990. ערך 'נימלר', עמ' 814.

1. באילו תחומים קיימת הדרגתיות בשלטון הטוטליטרי?
2. באיזה אופן משפיעה ההדרגתיות על התנגדות האזרחים לשלטון, ומדוע?

למשטרים הטוטליטריים שישה מאפיינים עליהם עמדנו בפרק זה. ישנם המצביעים על תכונה נוספת:

אימפריאליזם, או לכל הפחות ניהול מדיניות חוץ תוקפנית. באמצעות התוקפנות, הכוללת מלחמות וכיבושי שטחים שונים מבקשת המדינה הטוטליטרית להפוך למעצמה ולהחיל את האידיאולוגיה שלה על אוכלוסיות נוספות. גם כאשר המשטר לא מפעיל בפועל מדיניות תוקפנית, הוא משתמש בשפה תוקפנית ביותר כלפי מדינות אחרות וזאת ככל הנראה כדי לחזק את מעמדו כלפי פנים.

מלבד המערכות הכלכליות חדר השלטון הטוטליטרי לכל ארגון או גוף שהיו להם סמכויות שלטוניות ומוסריות כלפי האזרחים. למערכת המשפט, למערכות דתיות, דוגמת הכנסיות השונות, וכפי שצינו לעיל גם למערכות הצבא והמשטרה.

לסיכום הסעיף: המשטרים הטוטליטריים מימשו אידיאולוגיות כוללניות שהתיימרו לפתור את כל בעיותיו של האדם והתייחסו לכל תחומי חייו. המשטרים הטוטליטריים האמינו כי מנהיג אחד חייב לנווט את השלטון ועל הכול לסור למרותו. בכל המדינות הטוטליטריות הונהג פולחן אישיות למנהיג ודמותו זכתה להערצה רבה. על מנת להשליט את האידיאולוגיה שלהן ולדכא כל התנגדות, השתמשו המדינות הטוטליטריות בטרור כנגד מתנגדיהן. הטוטליטריזם ייחס חשיבות רבה לחינוך ולתעמולה, שבאמצעותם חונך העם להאמין באידיאולוגיה השלטת. בכל המדינות הטוטליטריות הונהג מונופול על כל כלי הנשק ובחלק מן המדינות הנהיג השלטון כלכלה ריכוזית. בכל הדרכים הללו השתמש השלטון הטוטליטרי על מנת לממש את האידיאולוגיה שלו.

סעיף ב': המשטר הקומוניסטי ברוסיה

שאלה מנחה לסעיף: כיצד צמח משטר טוטליטרי מהאידיאולוגיה הקומוניסטית אשר ביקשה ליצור שוויון כלכלי-חברתי בין בני אדם ולבנות חברה למופת?

ב. 1. האידיאולוגיה הקומוניסטית

האידיאולוגיה הקומוניסטית הניעה את המהפכה הבולשביקית ברוסיה (מהפכת 1917 - תרע"ז, ראו להלן בהמשך הסעיף) ועיצבה את בנייתה של ברית המועצות. אידיאולוגיה זו מבוססת על עקרונות המרקסיזם, אותם טבע קרל מרקס (כפי שלמדנו בפרק 5). לנין השתמש באותם העקרונות והתאים אותם למציאות הרוסית.

ולדימיר איליץ' לנין (1870-1924, תר"ל-תרפ"ד), נולד למשפחה רוסית אמידה ומשכילה. בצעירותו רכש השכלה משפטית. לנין ייסד את המפלגה הבולשביקית והנהיג אותה ממקום גלותו מחוץ לרוסיה. עמד בראש המהפכה הבולשביקית ב-1917 (תרע"ז) ושימש כראש הממשלה של רוסיה הסובייטית בשנותיה הראשונות.

בעקבות המהפכה הבולשביקית פרצה מלחמת אזרחים ברוסיה. לאחר שלוש שנות מלחמה (1917-1920, תרע"ז-תרפ"א), הצליח הצבא האדום (הצבא הקומוניסטי בראשות ליאון טרזקי) לגבור על הצבאות הלבנים (מתנגדי הבולשביקים) ולהשתלט על המדינה.

מכיוון שהבולשביקים הניחו כי לא יוכלו לנצח במלחמת אזרחים וגם במלחמה נגד גרמניה, הם העדיפו להפסיק את המלחמה נגד גרמניה, וחתמו עם גרמניה על חוזה ברסט-ליטובסק אשר כלל ויתורים מפליגים כלפי גרמניה.

ב 3. המאפיינים הטוטליטריים של המשטר הקומוניסטי

ב 3 I. מפלגה אחת

כפי שלמדנו, תחת המדינה הרוסית הישנה קמה "ברית המועצות". ברית זו הורכבה ממועצות פועלים שנבחרו על ידי הפועלים, האיכרים והחיילים בכל אחת מהרפובליקות השותפות (רוסיה, אוקראינה, בלארוס וקווקז). המפלגה הקומוניסטית (הבולשביקית), היא המפלגה היחידה ברוסיה, כינסה במוסקבה מועצה עליונה, שבה כיהנו נציגים מהמועצות אלה, ושלטה בה. הלשכה המדינית של המפלגה - "הפוליט-בירו", גיבשה מדיניות מפלגתית רשמית מחייבת. השמעת דעות אחרות וקיומן של מפלגות אחרות נאסרו.

ב 3 II. עקרון המנהיג האחד ופולחן אישיות

אישיותו החזקה של לנין וצורת הניהול הריכוזית שהנהיג הפכה אותו לשליט יחיד שהכול נתון בידיו. לאחר מותו, הפך סטלין, מזכיר המפלגה, למנהיג המדינה הקומוניסטית. המשטר החדש טיפח את פולחן האישיות שנעשה לסטלין: הוא הוצג כנטול חולשות אנושיות וכונה "שמש העמים". תמונותיו ופסליו הוצבו בכל רחבי המדינה.

יוזף סטלין (1879-1953, תרל"ט-תשי"ג), נולד בגרוזיה למשפחה ענייה, בצעירותו למד בסמינר לכמרים. הצטרף למפלגה הבולשביקית ולקח חלק במהפכת אוקטובר 1917. לאחר מכן, כיהן כשר לענייני מיעוטים וכמזכיר המפלגה הקומוניסטית. לאחר מותו של לנין ב-1924 (תרפ"ד) השתלט על המפלגה והנהיג את ברה"מ בעריצות רצחנית עד מותו.

ב 3 III. השימוש בטרור

השלטון הבולשביקי הפעיל טרור כלפי מתנגדיו ולא נמנע מחדירה לרשות היחיד כדי למנוע פעילות אנטי ממשלתית. צווים חדשים התירו לבצע חיפושים בבתי פרטיים, והוקמו משטרה חשאית (הצ'קה - 1917). בהמשך כונתה נקו"ד ולבסוף קג"ב ובתי דין מהפכניים, שפעלו ב"יעילות" כנגד מתנגדי המשטר. במסגרת הטרור שהופעל על ידי המדינה הקומוניסטית בשנות שלטונו של לנין נרצחו מאות אלפי בני אדם והטרור כונה: "הטרור האדום".

סטלין ששלט במדינה אחרי, לא נתן אמון באיש. הוא הנהיג שלטון יחיד והגלה או חיסל כל מי שעלול היה, לדעתו, לאיים על שלטונו, ביניהם רוב בכירי המפלגה. אל טרזקי, למשל, שלח סטלין מתנקש שרצח אותו ב-1940 (ת"ש) במקום גלותו במכסיקו.¹

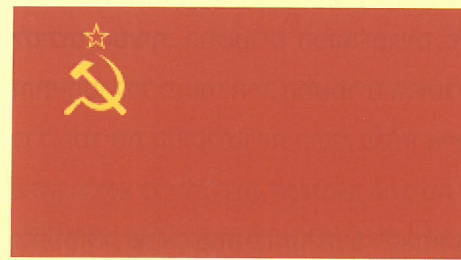

פולחן אישיות סטלין

1 המחלוקת בין סטלין לטרזקי נסבה על האופן בו יש להנהיג את המפלגה, ועל השאלה אם הגיע הזמן לפעול להפצת הקומוניזם מחוץ לגבולות ברית המועצות.

רוסיה, ככל מזרח אירופה, התפתחה לאט יותר, ורוב האזרחים בה היו עדיין איכרים. רוסיה, טען מרקס, איננה בשלה למהפכה סוציאליסטית אלימה כי טרם התפתח בה מעמד פועלים מקופח שיקדם את המהפכה. לפי הבנתו המהפכה הייתה אמורה לפרוץ במדינות קפיטליסטיות מתועשות. אולם מרקס טעה בהערכתו. דווקא ברוסיה התרחשה המהפכה הקומוניסטית הראשונה, אף שלא התקיים בה מעמד פועלים.

לנין, למרות היותו מרקסיסט, טען שניתן לדלג על השלב הקפיטליסטי המפותח, ולעבור ישיר למהפכה סוציאליסטית. הוא קרא לאיכרים ולפועלים המנוצלים לשתף פעולה ולחולל מהפיכה שתפגע בבעלי ההון הפרטי בערים ובכפרים כאחד, תעביר לרשותם את הקרקע השייכת להם מכוח עבודתם בה, ותבטיח להם יכולת פרנסה סבירה.

דגלה של ברית המועצות. על הדגל מופיעים סמל הפטיש והמגל וכוכב חמישה קודקודים. הצבע האדום מסמל את הסוציאליזם. מכיוון שנהוג היה לומר כי לאצילים יש "דם כחול" ואילו דמם של פשוטי העם, שבשמן פעל הסוציאליזם, הוא "דם אדום". לכן גם הסיבה שהצבא הקומוניסטי נקרא "הצבא האדום". משרבו הפגנות השמאל ברחבי אירופה שבהן נפצעו ונהרגו מפגינים רבים, התחזק מעמדו של הצבע האדום כצבע המסמל את

השמאל העולמי. סמל הפטיש והמגל מבטא את העובדה כי על הפועלים מחזיקי הפטיש, ועל החקלאים, מחזיקי המגל להתאחד על מנת ליצור את המהפכה הקומוניסטית. הכוכב בעל חמשת הקודקודים מסמל את חמש אצבעות הפועל, מתוך הערכה וחיבור למלאכת הכפיים, ואת חמש היבשות המיושבות בעולם, שבהן הקומוניזם עתיד לשלוט.

לנין קבע, כי לאחר המהפכה תוקם **דיקטטורה של הפרולטריון**, אשר ישלטי את כוחו על בעלי ההון הפרטי: ילאים את רכושם, יכפה עליהם לצאת ממעגל המנצלים ולשוב למעגל העבודה. בדיקטטורה זו, בניגוד לדיקטטורות אחרות בהן קיים שלטון יחיד, תשלוט קבוצת אנשים המורכבת מאיכרים פשוטים ומפועלים. קבוצה זו תשלוט ללא גבולות, ולא תותיר מקום לכל דעה או אידיאולוגיה אחרת. לנין סבר, כי לאחר שההמונים יפנימו את הרעיון הקומוניסטי ויישבו בקסמו ניתן יהיה להפחית את הסממנים הדיקטטוריים בשלטון, ולאפשר לעם לבחור את מנהיגיו. אולם ככל שחלפו השנים הבינו הקומוניסטים כי הליכה בדרך זו תגרום לקריסת המשטר הקומוניסטי ולכן מנעו כל גילוי של חופש מחשבתי באכזריות רבה. השלטון הקומוניסטי התקיים במתכונתו הדיקטטורית כשבעים שנה.

ב 2. עליית הקומוניסטים לשלטון ברוסיה

המצב הכלכלי הקשה והתבוסות של רוסיה מול גרמניה גרמו בפברואר 1917 (תרע"ז) למהפכה ברוסיה. הצאר ניקולאי נאלץ לוותר על כסאו. הוקמה ממשלה זמנית שהורכבה מכוחות סוציאליסטים וליברלים בראשות גריגורי לבוב. הממשלה הזמנית המשיכה להילחם כנגד גרמניה ובקרב חיילים רבים הלך וגבר המרמור כלפיה בשל כך.

לנין והקומוניסטים הבולשביקים (= בני סיעת הרוב) התנגדו נחרצות למלחמה וטענו כי המלחמה הינה כלי בידי הממשלות השונות על מנת להמשיך ולשעבד את המוני העם העניים. לנין ניצל את התפוררותו של צבא רוסיה בעקבות כשלונותיו במלחמה ושכנע חיילים רבים שייחלו לסיום המלחמה, לתמוך במהפכה הבולשביקית המכונה גם "מהפכת אוקטובר" (כי זה היה מועד המהפכה לפי לוח השנה שהיה מקובל אז ברוסיה). יחידות צבא רבות הפנו את נשקם כלפי תומכי שלטון הצאר ותומכי הממשלה הזמנית. הצאר ומשפחתו הושמו במעצר וכעבור מספר חודשים נרצחו בידי הבולשביקים.

ליאון טרוצקי (1879-1940, תרל"ט-ת"ש), נולד כלייב בורנשטיין למשפחה יהודית בכפר באוקראינה. הוגה דעות מרקסיסטי ונואם מחונן. הצטרף לבולשביקים ערב מהפכת אוקטובר 1917. כיהן כשר החוץ וכשר הצבא. לאחר מות לנין והשתלטות סטלין על המפלגה גורש ממנה ומברה"מ. נרצח על ידי מתנקש, בשליחות סטלין, בביתו שבמכסיקו.

מדיניות הטרור של סטלין כללה הגליות לסיביר, כליאה במחנות עבודה, עינויים במרתפי המשטרה החשאית, משפטי ראווה פומביים ואף הוצאות להורג ללא משפט. מתנגדיו הואשמו בבגידה ובריגול, ועברו עינויים עד שהודו בחטאים שלא עשו והביעו חרטה פומבית. לאחר מכן נשפטו על סמך הודאתם ונגזר עליהם עונש מוות. איכרים או פועלים שלא עמדו במכסות שהוקצבו להם הוגלו לסיביר, ונלקחו לעבודות כפייה בתנאים קשים. הטרור הופעל בגלים, כאשר כל גל פגע במגזר מסוים: אינטלקטואלים, אנשי צבא, קבוצות אתניות שונות או תומכיו של איש מפלגה שסומן כבוגד. עד כדי כך עמוקה הייתה מדיניות הטרור והרצח של סטלין, שערב מלחמת העולם השנייה, בין השנים 1936-1938 (תרצ"ו-תרצ"ט) כשהמתח האזורי היה בשיאו, הורה סטלין על חיסול יותר משמונים אחוזים מהקצונה הבכירה בצבא האדום. ההערכה היא, שיותר מעשרה מיליון איש נרצחו במהלך שלטונו של סטלין.

האימה שיצר סטלין הייתה כה עמוקה, עד כי אזרחים במדינה שאלו את עצמם תכופות האם הם נאמנים מספיק לאידיאולוגיה הקומוניסטית או שמא סטו ממנה.

ב'גולאגים', מחנות העבודה הסיביריים אותם פיתח סטלין, נכלאו מיליוני בני אדם והוכרחו לעבוד עבודת פרך בתנאים קשים ביותר. ילינה ולדימירובה, שנכלאה בגולאג באיזור קולימה, בו היו מכרות פחם רבים, כתבה את השיר הבא:

החולים, הלא יוצלחים,	עוצרים למנוחה,
החלשים מדי לעבודה במכרות,	או כושלים במדרונות התלולים...
מורדים מטה, נשלחים	המשא הכבד מתגלגל
למחנה שלמטה	ובכל רגע
כדי לחטוב את עצי קולימה.	הוא עלול להפילם ארצה...
כה קל לכתוב זאת על הנייר. אך איני יכולה לשכוח	מי לא ראה סוס כושל?
את שרשרת המחלות בשלג	אך אנו ראינו בני אדם רתומים...
ואת האנשים הרתומים אליה.	(גולאג, אן אפלכאום, הוצאת האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ה, עמ' 240)
הם מאמצים את חזותיהם השטוחים ומושכים את העגלות.	

1. יוצרי הגולאגים טענו כי הם מחנכים את האנשים הכלואים בהם לעבוד עבודת כפיים. באילו אמצעים נעשה "חינוך" זה?
2. הסבירו את כוונתה של ולדימירובה במילים: "אנו ראינו בני אדם רתומים"

ב 3 IV. השימוש בתעמולה ובחינוך

את העמדה המפלגתית השמיע ביטאונה הרשמי של המפלגה "פרבדה" [=אמת] והממשלה שלטה בכל אמצעי התקשורת במדינה. גם בחינוך ראה לנין חשיבות ראשונה במעלה ועל כן דאג שבבתי הספר תילמד האידיאולוגיה הקומוניסטית כאידיאולוגיה היחידה הפותרת את בעיותיו של האדם בעידן המודרני. בנוסף לכך הוקמו תנועות נוער קומוניסטיות: הפיונירים, לילדים הצעירים יותר והקומסומול, לבני הנוער מעל גיל 14. הילדים ובני הנוער חויבו להצטרף לתנועת הנוער ומי שסירב לעשות כן סבל מהצקות והטרדות בלתי פוסקות.

המשטר הסובייטי בראשותו של סטלין העמיק את החינוך הקומוניסטי באמצעות תעמולה שהופצה בכלי התקשורת ובשלטי חוצות. הוא פרט על הנימים הפטריוטיים של האזרחים והעלה על נס גיבורים חדשים ובמיוחד את אלה שהצטיינו בעבודה.

סטלין החשיב מאוד את חינוכם של הילדים ובני הנוער. הוא פעל רבות להנחלת ידיעת קרוא וכתוב. בימיו הושם דגש על חינוך מקצועי בענפים נצרכים בתעשייה הסובייטית. הממשלה היא זו שאישרה את ספרי הלימוד, ששימושו למעשה כמכשיר תעמולתי של המשטר. בתחום ההשכלה הגבוהה נדרשו אנשי המדע ליישר קו עם האידיאולוגיה המרקסיסטית. גם הסופרים והמשוררים נדרשו לכך. סרטי קולנוע חדשים הוקרנו רק לאחר שקיבלו את אישורו של סטלין עצמו, לאחר שצפה בהם ומצא שהם מתאימים לקו האידיאולוגי שהתווה. כמו כן תנועות הנוער אשר הוקמו עוד בימיו של לנין, שימשו ככלי להנחלת האידיאולוגיה לילדים ולבני הנוער.

כרזה. כיתוב: "יחיו הפיונירים הצעירים דור העתיד הראוי לקומסומול (תנועת הנוער) של לנין וסטאלין".

1. על מה מעידות תמונותיהם של לנין וסטלין המופיעות ברקע הכרזה?
2. מדוע חויבו בני הנוער והילדים להצטרף לתנועות הנוער?
3. מהי המטרה של לבישת המדים בתנועות הנוער?

ב 3 v. פיקוח על הכלכלה - המדיניות הכלכלית

מיד עם פרוץ המהפכה, באוקטובר 1917, ביטלו הקומוניסטים את הבעלות הפרטית על אמצעי הייצור והלאימו את הקרקעות, המפעלים, התחבורה, הבנקים והמסחר, בהתאם לאידיאולוגיה הקומוניסטית. הם אסרו על שביתות במשק והכריחו את האיכרים למסור לידי הממשלה את עודפי התוצרת החקלאית. התנגדויות של איכרים, ששרפו את עודפי התוצרת ושחטו את הבקר, הביאו לתגובות קשות נגדם מצד המשטר. התפוקה בעבודה ירדה ירידה חדה גם בחקלאות וגם בתעשייה. מציאות זו הביאה למשבר כלכלי ורעב כבד השתרר במדינה.

לנין נאלץ לנקוט במדיניות כלכלית חדשה (הנא"פ - New Economic Policy, ובאופן דומה ברוסית), לפיה נדרשו האיכרים למסור לממשלה רק חלק מיבולם ואת השאר הורשו למכור בשוק החופשי. כמו כן, הותרה יוזמה פרטית בתחום התעשייה הזעירה והמסחר. מדיניות זו, שהיוותה סטייה מהאידיאולוגיה הקומוניסטית, הוסברה על ידי לנין כנסיגה זמנית לשם הסתערות וזינוק קדימה, ביתר עוז, לאחר מכן.

הדוגמא היהודית - היבסקציה

עוד בתקופת ממלכת המעבר, במרץ 1917 (תרע"ז), קיבלו יהודי רוסיה שוויון זכויות מלא. השלטון הבולשביקי המשיך מדיניות זו והאנטישמיות נאסרה על פי חוק. לנין לא ראה ביהודים אומה בפני עצמה, אלא סבר שהם בני דת אחת אשר עקב דיכויים במשך שנים, זקוקים לאידיאולוגיה הקומוניסטית ולשוויון אף יותר מבני קבוצות אחרות. מסיבה זו שאפה ההנהגה הבולשביקית להנחיל את האידיאולוגיה הקומוניסטית להמוני היהודים ופתחה במלחמת חורמה נגד הדת היהודית והתנועה הציונית, שנתפסו כמעכבים העיקריים של הפצת הקומוניזם בקרב היהודים. לשם כך הוקמה בשנת 1918 על ידי הבולשביקים **היבסקציה** (המחלקה היהודית) כגוף האחראי להנחלת הקומוניזם בקרב הציבור היהודי. גוף זה הורכב מיהודים קומוניסטים.

חברי היבסקציה ביקשו לחסל את המוסדות הדתיים של היהדות. הם סגרו בתי כנסת, ישיבות ותלמודי תורה והגלו רבנים לסיביר. כתחליף לדת היהודית הם ניסו ליצור תרבות יהודית חילונית, ששפת היידיש במרכז. הם יזמו הוצאת עיתונים ביידיש, ספרות יידיש והקמת תיאטרות, שהעלו הצגות בשפה היידיש.

בד בבד הם נאבקו במפלגות הציוניות. לנין הגדיר את התומכים בתנועה הלאומית היהודית כאויבי הפרולטריון ושותפי הבורגנות, משום שהם מונעים מהפועלים היהודים להתמזג עם עמיתיהם בני האומות השונות לגוף סולידרי אחד. חברי היבסקציה הביאו לסגירתן של המפלגות והמוסדות הציוניים. מנהיגים ציונים נכלאו, ולימוד השפה העברית והוצאת ספרים בעברית נאסרו.

נוסף על כך, כחלק מהמאבק הקומוניסטי במפלגות אחרות והפיכת המפלגה הקומוניסטית למפלגה האחת והיחידה, נאבקו חברי היבסקציה במפלגות היהודיות הסוציאליסטיות דוגמת ה"בונד", (עליה ראו להלן עמ' 257-258) והביאו למיזוג המלא עם המפלגה הקומוניסטית.

פעילות משולבת כנגד הדת והלאומיות היהודית, באה לידי ביטוי במאבקם של חברי היבסקציה בהשתתפות יהודים בחג הפסח. כך נכתב, למשל, בספר שיצא לאור במוסקבה ב-1924:

כל מועל יהודי, כל איכר, בעל מלאכה, מורה ופקיד, חייב להראות בימי הפסח שהוא בא לעבודתו, שהוא קרע כל קשר עם המוצלים [...] אסור לכל עמל יהודי בעל תודעה להשתתף בטקסים הדתיים השונים. עליו להימנע מהמאכלים המסורתיים של הפסח, וכך להראות שהוא ניתק כל קשר עם הכוחות הקונטרה-מהפכניים, הריאקציוניים והאפלים, הגלויים והנסתרים. גם תלמידי בתי-הספר חייבים להופיע ללימודים בימי החג, ועל כולם, צעירים ומבוגרים, להשפיע על הורים, אחים וחברים לוותר על חגיגת הפסח, 'חג השעבוד והשוביניזם [=לאומיות]'.

(אלפא אומגה, החגים הנוצריים והיהודיים, מקורם הפאגאני ותולדותיהם, מוסקבה 1924 [תרפ"ד], עמ' 147-153. מצוטט בתוך: יעקב רואי, "חג הפסח מול המשטר הסובייטי", ספר השנה בר-אילן, כד-כה [תשמ"ט], עמ' 173-195)

המאבק של היבסקציה בגילויי הדת והלאומיות היהודית הצליח, לדעת מנהיגי המשטר, ובשנת 1930 הם הגיעו למסקנה שאין בה עוד צורך והיא נסגרה. לאחר מכן, במסגרת ה"טיהורים" של סטלין, נרדפו חלק מחברי היבסקציה ועמם אנשי הרוח והאומנות, שטיפחו את תרבות היידיש. הם הוקעו כ"אויבי המהפכה", ונשפטו למוות או למחנות כפייה בסיביר.

יחד עם זה היו יהודים, ובהם רבנים רבים, שלא נכנעו לטרור אותו הפעילה המדינה והם שמרו על יהדותם גם במחיר פגיעה קשה בהם ובפרנסתם. לדוגמה, כך סופר על חייו של ר' משה פיינשטיין (שהיגר אחר כך לארה"ב ונחשב לגדול פוסקי הדור בימיו), ברוסיה באותם ימים:

השלטונות דאז - עם מה שהכריזו על חופש דת - חיסלו את הרבנות ברוסיה על ידי שהטילו בשנת תר"ץ מס גבוה מאד - בסך שבעת אלפי רובל לשנה על רבנים, שלפי הגדרת השלטון היו טפילים עושקי ההמונים. רוב הרבנים התפטרו מחמת שלא יכלו

חקלאים בקולחוז

העבודה למיזמים אלו גויס מקרב האסירים הפוליטיים במחנות העבודה הרבים, ה"גולאגים", אותם הקים סטלין בסיביר ובמקומות נוספים. בסמך למפעל התעשייה החדשים ואזורי המחצבים הוקמו ערים חדשות. סטלין ארגן את החקלאות מחדש על בסיס משקים שיתופיים - קולחוזים - במקום המשקים הפרטיים. בקולחוזים התגוררו משפחות של חקלאים שניהלו משק שיתופי, בדומה לקיבוץ שלנו. המדינה היא שקבעה את המדיניות החקלאית והיא שסיפקה את האמצעים הממוכנים החדשים ואת האדמות, מה שיצר תלות מוחלטת של החקלאים בממשלה.

המבנה החדש של החקלאות ותהליך המיכון של הענף הביא לכך, שמיליוני איכרים הפכו למיותרים. הללו שימשו ככוח אדם במפעלים החדשים והם הועברו בכפייה לערים החדשות ולעיסוקם החדש.

גם לאחר מותו של סטלין, בשנת 1953 (תשי"ג), הוסיפה ברית המועצות להתנהל כמדינה טוטליטרית. בגלל הכלכלה הקומוניסטית ודיכוי היוזמה הפרטית, פיגרה ברית המועצות אחרי העולם הליברלי בתחומי המדע, הטכנולוגיה והתעשייה, והפכה למדינת עוני ודלות שאסור היה להגר ממנה. הפער בינה ובין העולם החופשי הלך וגדל. בשנות ה-80 של המאה, מזכיר המפלגה, מיכאל גורבצ'וב, ערך שינויים יסודיים במשטר הרוסי: הוא הנהיג חופש דיבור, הפחית את מעורבות השלטון בכלכלה, וביטל את מחויבותן של מדינות הגוש המזרחי לקומוניזם. בעקבות מהלכים אלה התפרקה ברית המועצות ב-1991 (תשנ"א), ובמקומה קמו מדינות עצמאיות.

4. יחס המשטר הקומוניסטי למיעוטים לאומיים ודתיים

רוסיה וברית המועצות כללו בתוכן מיעוטים לאומיים ודתיים. מרקס ראה בדת ובלאומיות אידיאולוגיות מאחזות עיניים, שנועדו להסתיר מהפועלים את אויביהם האמיתיים - הבורגנים (כפי שלמדנו בפרק 5). בהתאם למשנתו, כבר בינואר 1918 (תרע"ח) הופרדה ברוסיה הדת מן המדינה, והכנסייה האורתודוקסית, שהייתה בעלת מעמד מועדף במשטר הקודם, איבדה את התמיכה הממשלתית. המשטר גם יזם תעמולה אנטי דתית חריפה.

ברוח הקומוניזם התנגד לנין לאימפריאליזם, ותמך בזכות ההגדרה העצמית של הלאומים שישבו בתחומי ברית המועצות, אך יחד עם זאת הוא ציפה שפועלי הלאומים כולם יתפסו את ההנהגה ויצטרפו לשלטון הקומוניסטי. בין שני קטבים אלו נע היחס ללאומים השונים גם בתקופתו של סטלין, שהוא עצמו היה בן מיעוטים מגאורגיה (הנקראת גם: גרוזיה). המיעוטים הלאומיים, שהיוו כמחצית מאוכלוסיית ברית המועצות, קיבלו אוטונומיה תרבותית ורשות לנהל את מערכת החינוך שלהם בלשונם הלאומית, ויחד עם זאת, בעתות של טיהורים פוליטיים, הודגשה הזהות שבין הלאומיות ובין החתירה נגד המהפכה והקומוניזם, והמנהיגים ואנשי הרוח של המיעוטים הלאומיים היו הראשונים להיפגע.